

DE PSYCHOLOGIE VAN TOTALITARISME

Leesexemplaar

DE PSYCHOLOGIE VAN TOTALITARISME

MATTIAS DESMET

P E L C K M A N S

Inhoudstafel

<i>Inleiding</i>	7
DEEL I. WETENSCHAP EN HAAR PSYCHOLOGISCHE EFFECTEN	19
Hoofdstuk 1. Wetenschap en ideologie	21
Hoofdstuk 2. Wetenschap en haar praktische toepassingen	39
Hoofdstuk 3. De kunstmatige maatschappij	53
Hoofdstuk 4. Het (on)meetbare universum	69
Hoofdstuk 5. Het verlangen naar een Meester	91
DEEL II. MASSAVORMING EN TOTALITARISME	121
Hoofdstuk 6. De opkomst van de massa	123
Hoofdstuk 7. De menners van de massa	145
Hoofdstuk 8. Complot en ideologie	165
DEEL III. VOORBIJ HET MECHANISTISCH WERELDBEELD	197
Hoofdstuk 9. Het dode versus het levende universum	199
Hoofdstuk 10. Materie en geest	215
Hoofdstuk 11. Wetenschap en waarheid	233
<i>Dankwoord</i>	251
<i>Bibliografie</i>	253

Inleiding

Een boek schrijven over totalitarisme – de gedachte bezocht mij voor het eerst op 4 november 2017. Of beter gezegd: ze kwam dan voor het eerst voor in mijn wetenschappelijk dagboek – een schriftje waarin ik zowat alles neerkrabbel waarvan ik veronderstel dat het ooit eens kan worden gebruikt voor een artikel of een boek.

Ik verbleef op dat moment in het chalet van een bevriend koppel in de Ardennen. In de vroege van de ochtend, als het opkomende licht de bossen rondom het chalet hun kleur en klanken teruggeeft, vouw ik daar graag mijn dagboek open om de gedachten neer te schrijven die zich 's nachts gesponnen hebben. Het was misschien de rust van de mij omringende natuur die me er gevoeliger voor maakte – die ochtend in november werd ik reëel en prangend een nieuw totalitarisme gewaar dat zich langzaam uit zijn zaad losmaakte en het weefsel van de samenleving deed verstarren.

Het kon toen eigenlijk al niet meer worden ontkend: de greep van de overheid op het privéleven van het individu nam hand over hand toe. Het recht op privacy kalfde af (in het bijzonder sedert 9/11), alternatieve stemmen werden in toenemende mate gecensureerd en gesanctioneerd (vooral in de context van het klimaatdebat), het aantal intrusieve acties door veiligheidsdiensten steeg exponentieel, enzovoort. Het initiatief kwam daarbij niet alleen vanuit de overheid. Met de opkomst van de woke-cultuur en de klimaatbeweging steeg de roep naar een nieuwe, hyperstrengere overheid ook uit de bevolking zelf op. Terroristen, klimaatveranderingen, hete-

roseksuele mannen en later ook virussen waren te gevaarlijk om met ouderwetse middelen aan te pakken. Het technologische 'tracken en tracen' van de bevolking werd meer en meer aanvaardbaar en zelfs noodzakelijk geacht. Het door Hannah Arendt opgeroepen dystopische toekomstbeeld dat er na de val van het nazisme en het stalinisme een nieuw soort totalitarisme zou oprijzen – een totalitarisme dat niet meer zou worden geleid door 'sappige bendeleiders' als Joseph Stalin of Adolf Hitler, maar wel door droge bureaucraten en technocraten – tekende zich steeds realistischer af aan de maatschappelijke horizon.

Die bewuste ochtend schetste ik het grondplan van een boek waarin ik zou onderzoeken wat de psychologische wortels van totalitarisme zijn. Ik vroeg me toen in de eerste plaats af: waarom rees die radicaal nieuwe staatsvorm voor het eerst op in de eerste helft van de twintigste eeuw? En ook: waarin ligt het verschil met de klassieke dictaturen van weleer? De essentie van dat verschil ligt op psychologisch vlak. Dictaturen zijn op een primitief psychologisch mechanisme gebaseerd, namelijk op de vrees die het agressieve potentieel van het dictatoriale regime inboezemt bij de bevolking. De totalitaire staat, daarentegen, is gegrond in het ontzagwekkende psychologische proces van *massavorming*. Alleen een grondige analyse van dit proces laat toe om de ronduit verbluffende kenmerken van een getotalitariseerde bevolking te begrijpen, zoals de radicale bereidheid van de individuen om hun persoonlijke belangen op te offeren uit solidariteit met het collectief (i.e. de massa), de intolerantie ten aanzien van dissidente stemmen en de vatbaarheid voor absurde (pseudowetenschappelijke) indoctrinatie en propaganda.

Massavorming is in wezen een vorm van groepshypnose die individuen van elk vermogen tot kritische afstandname en ethisch besef berooft. Dit proces heeft een sluipend karak-

ter; een bevolking valt er argeloos aan ten prooi. Om het met de woorden van Yuval Noah Harari te zeggen: de meeste mensen zouden het niet opmerken mocht er zich een totalitaire staat installeren. We associëren totalitarisme vooral met werk-, concentratie- en uitroeiingskampen, maar dat is dus slechts de laatste, verbijsterende stap van een lang proces.

In de maanden en jaren die volgden op die initiële notities verschenen er steeds meer verwijzingen naar totalitarisme in mijn dagboek. Ze sponnen zich uit tot steeds langere draden die zich organisch verbonden met de andere onderwerpen van mijn wetenschappelijke interesses. Het psychologisch probleem van totalitarisme raakte bijvoorbeeld aan de diepgaande crisis die in 2005 in de wetenschappen losbarstte, een thema dat ik in mijn doctoraat uitvoerig heb onderzocht. Slordigheden, fouten, geforceerde besluitvorming en zelfs regelrechte fraude bleken zo wijdverspreid in wetenschappelijk onderzoek, dat een onthutsend hoog percentage van de onderzoeksartikelen – tot 85% in sommige wetenschapsgebieden – tot radicaal verkeerde besluiten komt. En wat vanuit psychologisch oogpunt het meest interessante is: de meeste onderzoekers verkeren daarbij in de overtuiging dat ze min of meer correct handelen. Op een of andere manier beseffen ze niet dat hun onderzoeksmethode hen niet dichterbij ‘de feiten’ of ‘de realiteit’ brengt, maar eerder een fictieve werkelijkheid creëert.

Dat is een ernstig probleem natuurlijk, zeker voor een maatschappij die een blind vertrouwen heeft in wetenschap. En dat probleem houdt rechtstreeks verband met het fenomeen van het totalitarisme. Het is exact dit wat de Duitse Joodse filosofe Hannah Arendt ons toont: de grondstroom van totalitarisme is het blinde geloof in een soort statistisch-cijfermatig onderbouwde ‘wetenschappelijke fictie’ die een

‘radicale minachting voor de feiten’ vertoont: “Het ideale subject voor een totalitair regime is niet de overtuigde nazi of de overtuigde communist, maar iemand voor wie het onderscheid tussen feit en fictie en het onderscheid tussen waar en vals niet meer bestaat.”¹

De gebrekkige kwaliteit van wetenschappelijk onderzoek legt een fundamenteeler probleem bloot: er schort iets aan ons wetenschappelijk wereldbeeld. En de gevolgen daarvan laten zich veel ruimer gelden dan alleen maar in academisch onderzoek. Ze liggen ook aan de oorsprong van een diepgaand onbehagen dat de laatste decennia meer en meer voelbaar werd in de maatschappij. Het toekomstbeeld wordt meer en meer getekend door pessimisme en perspectiefloosheid. Als onze samenleving niet zal worden weggespoeld door de wassende zeeën, dan wel door de vluchtelingenstroom. Het Grote Verhaal van deze maatschappij – het verhaal van de Verlichting – leidt om het zacht uit te drukken niet langer tot het optimisme en het positivisme van weleer. De psychologische toestand van de maatschappij getuigt daarvan. Een groot deel van de bevolking bevindt zich in een quasi volstrekt sociaal isolement; ziekteverlof door psychisch lijden en gebruik van psychofarmaca volgen een exponentiële curve; de diagnose burn-out neemt epidemische vormen aan en bedreigt het functioneren van bedrijven en overheidsinstellingen.

In 2019 werd deze impasse ook in mijn eigen professionele omgeving scherp voelbaar. Ik zag rondom mij zoveel collega’s uitvallen door psychische problemen dat de vooruitgang van het dagelijkse werk er ernstig door gehinderd werd. Ik deed er dat jaar bijvoorbeeld bijna negen maanden over om een contract ondertekend te krijgen dat ik nodig had om van start te kunnen gaan met een onderzoeksproject. Op de universitaire diensten die zich moesten buigen over het contract

en hun goedkeuring geven, was er altijd wel iemand in ziekteverlof omwille van psychisch lijden. Alle maatschappelijke stressindicatoren stegen in die periode exponentieel. Wie vertrouwd is met systeemtheorie weet wat dat betekent: het systeem stevent op een kantelpunt af, het gaat zich reorganiseren en een nieuw evenwicht zoeken.

Eind december 2019 – in hetzelfde Ardeense chalet waarover ik het eerder had – waagde ik me voor het aanwezige gezelschap van vrienden aan een kleine voorspelling: we worden één dezer dagen wakker in een andere maatschappij. Die intuïtie verleidde me zelfs tot daden. Een paar dagen later stapte ik naar de bank om de lening van mijn huis af te betalen. Of dat nu verstandig was of niet, hangt volledig af van het perspectief dat je inneemt. Vanuit puur economisch-fiscaal oogpunt misschien niet, maar daar was het me niet zozeer om te doen. Ik wilde vooral mijn soevereiniteit terug, me niet schat- en medeplichtig weten aan een financieel systeem dat naar mijn interpretatie een aandeel had in de maatschappelijke impasse die zich opdroeg. De bankdirecteur had wel oor naar mijn verhaal – hij kon zich er zelfs heel goed in vinden. Maar hij wilde per se weten op welke gronden ik me vastberaden genoeg voelde om ook tot actie over te gaan. Zelfs een gesprek van anderhalf uur volstond niet om de leegte van die vraag op te vullen. Ik liet hem uiteindelijk ver voorbij het sluitingsuur peinzend en piekerend achter in zijn filiaal dat kort daarna zou worden opgedoekt.

Een paar maanden later – in februari 2020 – begon het werelddorp op zijn grondvesten te beven. Er kondigde zich een crisis aan waarvan de gevolgen onoverzienbaar waren. In een paar weken tijd raakte iedereen in de greep van een verhaal over een virus – een verhaal dat ongetwijfeld op feiten gebaseerd was. Maar op welke? We vingen voor het eerst

een glimp op van 'de feiten' via beelden uit China. Een virus noopte de overheid daar tot de meest drastische maatregelen. Volledige steden werden in quarantaine geplaatst, in allerijl werden nieuwe ziekenhuizen gebouwd, figuren in witte pakken desinfecteerden de publieke ruimte, enzovoort. Hier en daar klonk het dat de totalitaire Chinese staat overreageerde en dat het nieuwe virus niet erger was dan een griep. En ook het omgekeerde werd gesuggereerd: dat het veel erger moest zijn dan men liet doorschemeren, want dat geen enkele overheid anders dergelijke verre gaande maatregelen zou treffen. Toen speelde alles zich nog ver van ons bed af en gingen we ervan uit dat het verhaal ons niet toeliet om de precieze feiten te kennen.

Tot het virus in Europa arriveerde. We registreerden nu zelf het aantal besmettingen en doden. Er werden beelden getoond van overvolle spoeddiensten in Italië, van colonnes legervoertuigen die lijken afvoerden, van ruimtes vol met doodskisten. De gerenommeerde wetenschappers van Imperial College voorspelden met stelligheid dat er zonder de meest drastische maatregelen wereldwijd tientallen miljoenen doden zouden vallen. De in Bergamo dag en nacht loeiende sirenes smoorden elke stem die in de publieke ruimte twijfelde aan de feiten. Verhaal en feiten leken vanaf dan samen te vallen en onzekerheid maakte plaats voor zekerheid.

Het onvoorstelbare werd werkelijkheid: er ontstond in een mum van tijd een wereldwijd maatschappelijk draagvlak om het voorbeeld van China te volgen en een groot deel van de wereldbevolking onder feitelijk huisarrest te plaatsen, iets waarvoor de term 'lockdown' werd bedacht. Een onwezenlijke stilte daalde over de wereld neer – onheilspellend en bevrijdend tezelfdertijd. Het uitspannel zonder vliegtuigen, de verkeersaders zonder jagend bloed; het stof van de jacht op ijdele verlangens dwarrelde neer en in Indië werd de lucht

zo zuiver dat op sommige plaatsen voor het eerst in dertig jaar de Himalaya terug zichtbaar werd aan de horizon.²

En daar bleef het niet bij. Er gebeurde ook een heuse wissel van de macht. Virologen-experts werden opgeroepen als de varkens van Orwell – de slimste dieren van de boerderij – om de onbetrouwbare mensen-politici te vervangen. Zij zouden de dierenboerderij met correcte – wetenschappelijke – informatie leiden in tijden van pest. Maar ze bleken alras nogal wat gewone, menselijke tekortkomingen te vertonen. Ze maakten in hun statistieken en grafieken zelfs fouten die ‘gewone mensen’ niet snel zouden maken. Het ging zelfs zover dat ze op een bepaald moment alle doden als coronadoden telden, ook de mensen die pakweg aan een hartaanval waren gestorven. En ze hielden zich niet altijd aan hun woord. Ze beloofden dat de poorten naar het Rijk der Vrijheid zich zouden openen na twee dosissen van het vaccin, maar toen het zover was, veranderde er helemaal niets en kwamen ze met de noodzaak van een derde dosis aandraven. En net als de varkens van Orwell veranderden ze ’s nachts soms ongemerkt de regels. Eerst moesten de dieren de maatregelen volgen omdat het aantal zieken de capaciteit van de gezondheidszorg niet mocht overschrijden (*flatten the curve*). Maar op een dag werden ze wakker en stond in witte letters op de muren gekalkt dat de maatregelen verlengd werden omdat het virus moest worden uitgeroeid (*crush the curve*). De regels veranderden op de duur zo vaak dat enkel de varkens ze nog leken te kennen. En zelfs dat was niet zeker.

Het maakte sommigen wantrouwig. Hoe kan het dat die experts fouten maken die zelfs leken niet zouden maken? Het zijn toch wetenschappers, het soort mensen dat ons naar de maan bracht en ons supersnel internet bezorgde? Zo dom kunnen ze toch niet zijn? Waar willen die varkens naartoe? Hun beleid gaat steevast in dezelfde richting: bij elke nieuwe

stap verliezen we meer van onze vrijheden. Dáár willen die varkens naartoe: ons herleiden tot een QR-code in een groot technocratisch-medisch experiment.

Zo werden de meeste mensen uiteindelijk zeker. Héél zeker. Maar wel van de meest tegengestelde dingen. Sommigen dat we met een moordvirus te maken hadden, anderen dat het niets anders was dan de seizoensgriep, nog anderen dat het virus niet bestond en dat er een wereldwijd complot aan de gang was. En er waren er dan ook nog een paar die enige onzekerheid bleven tolereren en zich bleven afvragen: hoe kunnen we adequaat begrijpen wat er zich afspeelt in onze samenleving?

De coronacrisis kwam geenszins uit de lucht vallen. Ze past in een reeks van steeds krampachtiger en zelfdestructiever wordende maatschappelijke reacties op objecten van angst – de terrorist, de klimaatopwarming, het coronavirus. Telkens er een nieuw object van angst oprijst in de maatschappij, is er binnen ons huidige denken maar één antwoord en één verweer: meer controle. Dat het menselijke wezen slechts een bepaalde graad van controle verdraagt, wordt daarbij over het hoofd gezien. Controledwang leidt tot angst en angst tot controledwang. Zo komt de maatschappij in een vicieuze cirkel terecht die onvermijdelijk in totalitarisme uitmondt. Dat wil zeggen, in extreme overheidscontrole en uiteindelijk in de radicale destructie van de psychische én fysieke integriteit van het menselijke wezen.

We dienen de huidige angst en het psychisch onbehagen als een probleem op zich te beschouwen, een probleem dat zich niet laat herleiden tot angst voor een virus of om het even welk ander bedreigend ‘object’. Onze angst heeft een oorzaak op een volledig ander niveau, het niveau van (het falen van) het Grote Verhaal van onze maatschappij. Het Grote Verhaal

van onze maatschappij is het verhaal van de mechanistische wetenschap, een verhaal waarin de mens gereduceerd wordt tot een biologisch 'organisme'. Een verhaal ook dat de psychologische, symbolische en ethische dimensie van het menselijke wezen totaal miskent en zo de menselijke verhoudingen onmogelijk maakt. Iets in dat verhaal zorgt ervoor dat de mens geïsoleerd raakt van zijn medemens en van de natuur; iets erin zorgt dat de mens niet langer *resoneert* met de wereld rondom hem; iets erin verandert het menselijke wezen in een *geatomiseerd subject*. Het is precies in dit subject dat Hannah Arendt het elementaire bestanddeel van de totalitaire staat herkende.

Totalitarisme is geen historische toevalligheid. In de finale analyse is totalitarisme het logisch gevolg van het mechanistisch denken en het ermee verbonden waanachtige geloof in de almacht van het menselijke verstand. Als dusdanig is het ook hét symptoom bij uitstek van de Verlichtings-traditie. Meerdere auteurs hebben deze stelling naar voren geschoven, maar een psychologische analyse ervan ontbreekt tot op heden. Dit boek komt aan die lacune tegemoet. We zullen het symptoom van het totalitarisme analyseren en het situeren binnen de ruimere logica van het maatschappelijke proces waar het deel van uitmaakt. In deel I van dit boek (hoofdstukken 1 tot 5) bespreken we hoe het dominante mens- en wereldbeeld – de mechanistisch-materialistische ideologie – precies die maatschappelijk-psychologische toestand creëert waarop massavorming en totalitarisme gedijen. In deel II (hoofdstukken 6 tot 8) bespreken we het eigenlijke proces van massavorming en het verband ervan met totalitarisme. In deel III (hoofdstukken 9 tot 11), ten slotte, gaan we op zoek naar hoe we het huidige mens- en wereldbeeld kunnen overstijgen zodat de symptomatische oplossing van het totalitarisme overbodig wordt. Deel I en deel III van dit boek verwijzen eigenlijk slechts in de marge naar totalitarisme.

De focus van het boek ligt immers niet zozeer op wat men gewoonlijk met totalitarisme associeert – concentratiekampen, indoctrinatie, propaganda, enzovoort – maar wel op het ruimere cultuurhistorische proces waaruit totalitarisme voortspuit. Zo ontdekken we dat totalitarisme voortkomt uit evoluties en tendenzen die zich dagelijks rondom ons voltrekken.

Op die manier tast dit essay ook de mogelijkheden af om een uitweg te vinden uit de impasse waarin onze cultuur zich momenteel bevindt. De steeds heftiger wordende maatschappelijke crisissen van het begin van de eenentwintigste eeuw zijn de veruitwendiging van een onderliggende psychologische en ideologische omwenteling – een verschuiving van de tektonische platen waarop een wereldbeeld gebaseerd is. We beleven het moment waarop een oude ideologie zich nog een laatste keer in haar volle macht opricht alvorens ze definitief ten onder gaat. Elke behandeling van welk maatschappelijk probleem ook die vanuit de oude ideologie vertrekt, zal het probleem uiteindelijk alleen maar erger maken. Men kan een probleem niet oplossen met hetzelfde soort denken dat het veroorzaakt heeft. De oplossing voor onze angst en onzekerheid ligt niet in steeds meer (technologische) controle. De eigenlijke opdracht waar we als individu en als maatschappij voor staan, is om een nieuw mens- en wereldbeeld te construeren, een nieuwe grond te vinden voor onze identiteit, nieuwe principes te formuleren voor het samenleven met anderen, een herwaardering te realiseren van een oeroud menselijk vermogen – het spreken van waarheid.

Handwritten text in a historical script, likely Latin or Greek, located at the top left of the page. The text is arranged in several lines and appears to be a preface or introductory text related to the anatomical study.

Handwritten text located above the right heart drawing, providing descriptive labels or notes for the anatomical features shown.

Handwritten text located between the two heart drawings, likely serving as a bridge or providing comparative notes between the two views.

Handwritten text located at the bottom left of the page, continuing the descriptive text or providing additional anatomical details.

Handwritten text located at the bottom right of the page, providing further notes or conclusions related to the anatomical study.

Handwritten text located at the very bottom of the page, possibly a final note or a signature.

Deel I

Wetenschap en haar psychologische effecten

◀ *Twee tekeningen van het hart, Leonardo da Vinci*

Hoofdstuk 1

Wetenschap en ideologie

Een zomerdag in 1582: een jonge student luisterend naar de naam Galileo Galilei zit in de dom van Pisa – voor hem een priester die zijn religieuze discours brengt. Boven het hoofd van de priester hangt een lamp die met een fijne ketting aan de gewelven van de dom is bevestigd. Elke zucht warme zomerlucht die door de openstaande deuren naar binnen waait, zet haar in beweging. De ene keer deint ze ver weg van haar rustpunt boven het altaar, de andere keer minder ver. De stem van de priester verdwijnt naar de achtergrond. Galileo's ogen volgen de lamp – heen en weer, heen en weer, ... Hij tast naar zijn pols en telt het aantal hartslagen. Of de lamp nu ver of minder ver uitzwaait, de slingerbeweging duurt altijd exact even lang.

Wat zich daar afspeelde in de dom van Pisa kreeg mythische allures. Het symboliseert de essentie van de culturele en maatschappelijke omwenteling die zich in de eeuwen daarna zou afspelen. Het godsdienstige discours, met zijn systeem van dogma's afgeleid uit religieuze teksten, verloor zijn autoriteit. In plaats van kennis en weten buiten zichzelf te lokaliseren en te beschouwen als iets dat door God aan de mens gereveleerd wordt, groeide het vertrouwen dat de mens zélf tot kennis kon komen. Het enige dat hij daarvoor moest doen was de methode van de wetenschappen volgen, dat wil zeg-

gen, met zijn ogen de feiten registreren en met zijn verstand logische verbanden ertussen leggen.

Het religieuze discours had de blik van de mens duizenden jaren lang naar binnen doen keren, gericht op de mens als wezen met lusten en driften, dat liegt en bedriegt en zich verliest in uiterlijke schijn, dat zich moet voorbereiden op de dood die hem ooit zal komen halen. Als de mens leed onder de wereld, de schepping van God, dan kwam dat omdat er iets aan hem mankeerde als moreel en ethisch wezen, omdat hij in *zonde* leefde. Niet de wereld moest in vraag gesteld worden, maar de mens zelf.

Met de opkomst van de wetenschappen veranderde dat: de mens geloofde dat hij met de kracht van het verstand de wereld kon aanpassen en zelf kon blijven wie hij was. Hij raapte al zijn moed bij elkaar en nam zijn eigen lot in handen: hij zou zich van zijn eigen denkvermogen bedienen om de wereld te begrijpen en gestalte te geven aan een nieuwe, rationele samenleving. Al te lang werd hij de mond gesnoerd in naam van goden die niemand ooit gezien had; al te lang ging de maatschappij gebukt onder dogma's die geen rationele gronden hadden. De tijd was aangebroken om de duisternis te verdrijven met het licht van de rede. "Verlichting is het uit-treden van de mens uit zijn zelf verschuldigde onmondigheid. Onmondigheid is het onvermogen zich van het eigen verstand te bedienen, zonder de leiding van een ander te volgen. ... 'Durf denken! Heb de moed je van je eigen verstand te bedienen!' is daarom de lijfspreuk van de Verlichting", zo stelde de grote Duitse Verlichtingsfilosoof Immanuel Kant het in 1784.¹

Galilei durfde het – denken. Na de misviering in de dom van Pisa haastte hij zich naar zijn studentenkamer en begon te experimenteren met slingers. Hij varieerde het gewicht van het slingerende object, de kracht waarmee het object in beweging werd gezet en de lengte van de ketting waaraan het object

opgehangen werd. Op amper een paar maanden tijd kon hij de basale wetmatigheid formuleren die de bewegingen van slingers beheerst: enkel de lengte van de ketting (de slingerarm) heeft een invloed op de duur van de slingerbeweging. En ook andere briljante geesten, zoals Copernicus en Newton, trokken het vel van de religieuze dogma's van hun ogen en registreerden onbevungen de wereld om hen heen. Ze toonden dat bepaalde aspecten van de werkelijkheid zich onwaarschijnlijk raak en precies in mathematische en mechanistische formules lieten vatten. Het kon niet anders zijn: het boek van het universum is geschreven in de taal van de wiskunde.

Er werden toen meer dan alleen maar grote verstandelijke prestaties geleverd. De denkers in kwestie namen ook een unieke menselijk-ethische positie in ten aanzien van de wereld en de dingen. Ze hadden de moed om de vooroordelen en dogma's van hun tijd – het heersende discours – aan de kant te zetten. Ze gaven hun onwetendheid toe en luisterden naar wat de dingen zélf te vertellen hebben. En vanuit dit oprechte niet-weten viel er hen een nieuw weten te beurt, een nieuw weten waar ze álles voor overhadden. Ze waren bereid om ervoor te betalen met hun vrijheid, soms zelfs met hun leven.

Die frisse wetenschap – dat weten in geboren wordende staat – vertoonde alle kenmerken van wat de Franse filosoof Michel Foucault een *waarheidsspreken* noemt.² Waarheidsspreken is een vorm van spreken die een (maatschappelijke) consensus doorbreekt. Wie de waarheid spreekt, breekt het gestolde verhaal open waarin de groep zijn toevlucht, gemak en zekerheid zoekt. Dat maakt het spreken van de waarheid ook gevaarlijk. Het jaagt de groep angst aan, zorgt voor irritatie en agressie.

Waarheidsspreken is gevaarlijk, maar ook noodzakelijk. Hoe vruchtbaar een maatschappelijke consensus op een bepaald moment ook moge zijn, als hij niet bijtijds door-

broken wordt, verwordt hij tot dode letter, versmachtende schijn en hypocrisie. De waarheid verschijnt dan als een oprechte stem die door het doffe refrein van een gevestigd verhaal heen breekt en iets ouds en tijdloos op een nieuwe manier laat klinken. “Le vraie est toujours neuf” – de waarheid is altijd nieuw (Max Jacob).³

Wetenschap is in essentie openheid van geest. De oorspronkelijke wetenschappelijke praktijk, de ervaring die aan de basis lag van de Verlichtingstraditie, schortte alle vooroordelen ten aanzien van wat men observeerde even op. Hij stond open voor de grootst mogelijke diversiteit aan ideeën en gedachten, veronderstellingen en hypothesen. Hij cultiveerde het twijfelen en verhief onzekerheid tot een deugd. Hij liet de feiten zelf aan het woord en liet ze zelf kiezen met welke gedachtevorm – met welke theorie – ze zich het liefst verenigden. Zo werden feiten herboren in het woord, als frisse, prille waarheden.

En niet alleen de feiten kregen recht op spreken. “Ik ben het grondig oneens met wat je zegt, maar ik zou mijn leven geven voor je recht om het te zeggen”, zo karakteriseerde Hall Evelyn Beatrice het belang dat Voltaire aan vrije meningsuiting toekende. Het wetenschappelijke discours bevrijdde ook de mens uit zijn opgelegde onmondigheid. Het doorbrak een systeem van religieuze dogmatiek dat in de publieke ruimte grotendeels verworden was tot dwang en onderdrukking, tot versmachtende schijn en hypocrisie, tot bedrog en leugen.

Die openheid van geest wierp weelderige vruchten af. De wetenschappelijke methode werd gebruikt om de beweging van de hemellichamen te begrijpen en te voorspellen, het gedrag van slingers te beschrijven en de valversnelling te becijferen, maar ook om het gedrag van dieren te bestuderen, de wetmatigheden van het psychisch functioneren te achterhalen, de structuur van taal in kaart te brengen en culturen

met elkaar te vergelijken. Ze werd flexibel aangepast aan elk domein en aan elk onderzoeksobject en ze realiseerde overal het sublieme. Vormen en kleuren tekenden zich in haar licht scherper af dan ooit tevoren; klanken klonken in haar stilte helderder dan oren ooit hadden gehoord.

Die openheid van geest, dat getrouw volgen van de Rede tegen welke prijs ook, leverde uiteindelijk, via een arbeid van meerdere eeuwen, de meest sublieme inzichten op. Verrassende inzichten ook. De grote fysici van de eerste helft van de twintigste eeuw bewezen op de meest concrete manier dat de kern van de materie niet losstaat van het observerende subject. Ze toonden aan dat de observatie van een materieel object dat object zelf verandert (“Looking at something, changes it”, Schrödinger). En men gaf de illusie op dat de mens ooit zekerheid kon bereiken. Zo toonde Werner Heisenberg met zijn befaamde onzekerheidsprincipe⁴ aan dat zelfs puur materiële ‘feiten’, zoals de situering in tijd en ruimte van materiële deeltjes, niet eenduidig bepaalbaar zijn. De grote geesten die de ratio en de feiten het trouwst volgden, besloten zelfs dat de kern van de dingen ultiem niet in logica te vatten is. Op het einde van de tocht concludeerde Niels Bohr dat men enkel met poëzie iets wezenlijks kan zeggen over het in logisch opzicht absurde gedrag van elementaire deeltjes: “When it comes to atoms, language can only be used as poetry.”

En het hele idee van voorspelbaarheid van de wereld en de dingen – ooit fanatiek verwoord door Laplace – werd door de Amerikaanse wiskundige en meteoroloog Edward Lorenz ongeldig verklaard. Zelfs al kun je een complex en dynamisch fenomeen – waaronder de meeste natuurlijke fenomenen vallen – strikt vatten in mathematische formules, dan nog kun je, met die formules in de hand, zijn gedrag geen seconde op voorhand voorspellen. En ten slotte bleek ook het beeld van het universum als een dood en ongericht (niet-teleologisch)

mechanisch proces wetenschappelijk onhoudbaar te zijn. Chaostheorie toonde op een waarlijk revolutionaire manier aan dat de materie zich voortdurend in vormen organiseert op een manier die geenszins in mechanistische termen kan worden verklaard. Er zit gerichtheid en *wil* in het universum – in het laatste deel van dit boek gaan we op dit alles dieper in.

Newton zei het al in de zeventiende eeuw: de wetten van de mechanica zijn maar op een heel beperkt deel van de werkelijkheid van toepassing. En naarmate de wetenschap vooruitging, werd dat eigenlijk alleen maar duidelijker – althans, voor zij die het wilden zien. De grote wiskundige René Thom verwoordde het in de twintigste eeuw zo: “Dat deel van de realiteit dat goed kan worden beschreven met wetten die becijferd kunnen worden, is extreem beperkt.” En het vervolg van dit citaat is nog belangrijker. “Alle grote theoretische vooruitgang is volgens mij voortgekomen uit de capaciteit van onderzoekers om ‘in de huid van de dingen te kruipen’, om zich in te leven in alle entiteiten in de externe wereld. Het is dit soort identificatie dat een objectief fenomeen transformeert in een concreet gedachte-experiment.”⁵

Een en ander werpt een verrassend licht op het wezen van wetenschapsbeoefening. We dachten dat wetenschap bestaat uit het leggen van droge logische verbanden tussen ‘objectief’ waarneembare feiten. Maar in wezen wordt wetenschap gerealiseerd door een vermogen tot *empathie*, een soort resonerend invoelen met het fenomeen dat onderzocht wordt. Wetenschap stoot daarbij op een kern die zich aan elk logisch discours onttrekt en die zich enkel in de taal van poëzie en metaforen laat beschrijven. Het contact met die kern resulteert niet zelden in wat we de seminale religieuze ervaring zouden kunnen noemen – de religieuze ervaring die voorafgaat aan en niet bezoedeld wordt door enige vorm van godsdienstige institutionalisering. Max Planck

getuigde misschien wel op de meest directe en ook meest kwetsbare manier van die ervaring: wetenschap arriveert uiteindelijk waar religie ooit vertrok, in een persoonlijk contact met het Onnoembare (zie ook hoofdstuk 11). De fysici van de twintigste eeuw herwaardeerden vanuit die ervaring ook de grote religieuze en mystieke geschriften, zoals de *Upanisbads*. De inhoud en de structuur van die teksten, de beeldspraak en de symboliek, geven meer greep op de werkelijkheid dan enig logisch, rationeel discours. Wetenschap had zich ontworsteld aan alle dogma's van het religieuze discours, maar herontdekte aan het einde van de reis de mystieke en religieuze teksten en gaf ze hun frisse, oorspronkelijke statuut terug: symbolische, metaforische teksten voor datgene wat zich eeuwig aan het menselijke verstand onttrekt.

Zoals we in het laatste deel van dit boek zullen bespreken, leverde het getrouw volgen van de Rede zo haar hoogste en meest verheven prestatie: ze bracht haar eigen grens in kaart. Het menselijke verstand had zijn eigen beperktheid aanvaard en de ultieme kennis opnieuw en definitief buiten zichzelf gesitueerd. De ultieme prestatie van de wetenschap bestaat hierin dat zij uiteindelijk troonsafstand doet, dat zij tot het besef komt dat zij niet het richtinggevende principe kan zijn voor de mens. Niet de menselijke ratio is de kern van de zaak, maar wel de mens als een wezen dat ethische en morele keuzes maakt, de mens in zijn verhouding tot zijn medemens, de mens in zijn verhouding tot het onnoembare dat in de kern van de dingen tot hem spreekt.

* * *

Maar aan de boom van de wetenschap groeide van in het begin ook een tak in een andere richting – in precies de tegenovergestelde richting zelfs van de oorspronkelijke weten-